

ЗАМОНАВИЙ БОСҚИЧДА ЯҚИН ШАРҚДАГИ ЭНЕРГЕТИКА МУНОСАБАТЛАРИ

АЛИМОВ ОҚИЛИДДИН

таянч докторант, ТДШИ

Аннотация. Мазкур мақолада Яқин Шарқ энергетика муносабатларининг сўнгги ривожланиш тенденциялари, халқаро ва минтақавий воқеаларнинг унга таъсири, минтақа энергетика хавфсизлигини таъминлашнинг долзарб муаммолари ўрганилган. Шунингдек, дунё миқёсида энергия ресурслари таъминоти масалалари бўйича етакчи давлатларнинг стратегиялари, Яқин Шарқда янги энергетика муносабатларининг шаклланиши билан боғлиқ геосиёсий, геоиқтисодий ўзгаришлар таҳлил қилинган. Яқин ва Ўрта Шарқнинг етакчи нефть ишлаб чиқарувчи мамлакатларининг глобал ва минтақавий даражадаги энергетика дипломатияси ва ташиқи сиёсати қиёсий-таҳлилий кўриб чиқилган.

Бугунги кунда Яқин Шарқ минтақасидаги энг муҳим диққат-эътибор объекти, шубҳасиз, энергия ресурслари масаласидир. Бу Яқин Шарқ мамлакатларининг ривожланиш эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ бўлиб, минтақа давлатларининг фаровонлиги, хавфсизлик ва барқарорлигини таъминлашда ёқилғи-энергетика имкониятлари муҳим аҳамият касб этади.

Ўзининг улкан захираларига эга Яқин Шарқ XXI асрда ҳам АҚШ, Хитой, Европа Иттифоқи ва Россия каби етакчи давлатларнинг геосиёсий манфаатлари тўқнашган минтақа, турли қарама-қаршиликлар нуқтаси бўлиб қолмоқда.

Глобллашув шароитида мамлакатларнинг энергетика хавфсизлиги глобал сиёсий жараённинг энг муҳим вазифасига айланмоқда. Углеводород захираларининг камайиши, нефть қазиб олувчи мамлакатларда сиёсий ва иқтисодий инқирозларнинг кучайиши, хом ашё истеъмолининг кескин ортиши оқибатида энергетика хавфсизлиги муаммоси долзарб аҳамият касб этиб, халқаро вазиятнинг кескинлаиши шароитида энергетика хавфсизлигини таъминлаш халқаро муносабатлар иштирокчилари учун муҳим вазифага айланмоқда.

Бугунги кунда дунёдаги етакчи нефть қазиб олувчи ўнта давлатдан бештаси Яқин Шарқда жойлашган бўлиб, Саудия Арабистони, Эрон, Ироқ, Кувайт ва БАА шулар жумласидандир. Дунё бўйича нефть қазиб олишнинг чорак қисмидан кўпроги ушбу мамлакатлар гуруҳига тўғри келади. Минтақада энергия ресурсларини ишлаб чиқариш нафақат Яқин Шарқдаги иштирокчиларга, балки минтақавий бўлмаган акторларга, бутун халқаро энергетика хавфсизлиги тизимига таъсир кўрсади.

Мақоланинг хулоса қисмида Яқин Шарқ минтақасида энергетика хавфсизлигини таъминлаш, минтақа давлатларининг халқаро ва минтақавий даражада энергетика муносабатлари ва конструктив мулоқотининг замонавий механизмларини шакллантириш борасидаги илмий тавсиялар илгари сурилган.

Таянч сўз ва иборалар: Яқин Шарқ, энергетика сиёсати, энергетика муносабатлари, миллий манфаат, геосиёсий ва геоиқтисодий манфаатлар, “сланец инқилоби”, нефть нархи, энергетика хавфсизлиги.

Аннотация. В данной статье рассматриваются последние тенденции в энергетических отношениях на Ближнем Востоке, влияние международных и региональных событий на него, актуальные вопросы энергетической безопасности в регионе. Также анализируются стратегии ведущих стран мира в области энергоснабжения, геополитических и геоэкономических изменений, связанных с формированием новых энергетических отношений на Ближнем Востоке. Сравнительно изучена энергетическая дипломатия и внешняя политика ведущих нефтедобывающих стран Ближнего и Среднего Востока на мировом и региональном уровнях.

Самым важным направлением на Ближнем Востоке сегодня, несомненно, является вопрос энергоресурсов. Это неразрывно связано с потребностями стран Ближнего Востока в области

развития, и топливно-энергетический потенциал играет важную роль в обеспечении процветания, безопасности и стабильности стран региона.

Ближний Восток с его огромными запасами остается очагом конфликта и в XXI веке, регион, в котором сталкиваются геополитические интересы ведущих стран, таких как Соединенные Штаты, Китай, Европейский союз и Россия.

В условиях глобализации энергетическая безопасность стран становится важнейшей задачей глобального политического процесса. В связи с сокращением запасов углеводородов, усилением политических и экономических кризисов в нефтедобывающих странах, резким увеличением потребления сырья, проблема энергетической безопасности становится все более важной задачей для международных отношений.

Сегодня пять из десяти ведущих нефтедобывающих стран мира расположены на Ближнем Востоке, включая Саудовскую Аравию, Иран, Ирак, Кувейт и ОАЭ. На эту группу стран приходится более четверти мировой добычи нефти. Производство энергоресурсов в регионе затрагивает не только участников на Ближнем Востоке, но и нерегиональных субъектов, всю международную систему энергетической безопасности.

В заключительной части статьи представлены научные рекомендации по обеспечению энергетической безопасности на Ближнем Востоке, формированию современных механизмов энергетических отношений и конструктивного диалога между странами региона на международном и региональном уровнях.

Опорные слова и выражения: Ближний Восток, энергетическая политика, энергетические отношения, национальные интересы, геополитические и геоэкономические интересы, «сланцевая революция», цены на нефть, энергетическая безопасность.

Abstract. This article discusses the latest trends in energy relations in the Middle East, the impact of international and regional events on it, and current issues of energy security in the region. It also analyzes the strategies of the leading countries of the world in the field of energy supply, geopolitical and geoeconomic changes associated with the formation of new energy relations in the Middle East. Energy diplomacy and the foreign policy of the leading oil-producing countries of the Middle East at the world and regional levels are comparatively studied.

The most important area in the Middle East today is undoubtedly the issue of energy. This is inextricably linked with the development needs of the countries of the Middle East, and the fuel and energy potential plays an important role in ensuring the prosperity, security and stability of the countries of the region.

The Middle East, with its vast reserves, remains a hotbed of conflict in the 21st century. The geopolitical interests of leading countries such as the United States, China, the European Union and Russia clash in the region.

In the context of globalization, the energy security of countries becomes the most important task of the global political process. Due to the reduction of hydrocarbon reserves, the intensification of political and economic crises in oil-producing countries, the sharp increase in consumption of raw materials, the problem of energy security is becoming an increasingly important task for international relations.

Today, five of the ten leading oil producing countries in the world are located in the Middle East, including Saudi Arabia, Iran, Iraq, Kuwait and the UAE. This group of countries accounts for more than a quarter of world oil production. Energy production in the region affects not only participants in the Middle East, but also non-regional actors, the entire international energy security system.

The final part of the article presents scientific recommendations for ensuring energy security in the Middle East, the formation of modern mechanisms of energy relations and constructive dialogue between the countries of the region at the international and regional levels.

Keywords and expressions: Middle East, energy policy, energy relations, national interests, geopolitical and geo-economic interests, the "shale revolution", oil prices, energy security.

Кириш. Яқин Шарқ дунёнинг энг динамик ва этник жиҳатдан хилма-хил минтақаларидан бири бўлиб, айти пайтда мамлакатлар ўртасидаги кескинлик кучайиб бораётган ҳудуд ҳисобланади. Табиий бойликлар захираларининг катта қисми ушбу ҳудудда жойлашганлиги минтақани қудратли давлатларнинг геосиёсий манфаатлари кесишган нуқтага айлантиради. Минтақа мамлакатларининг энергетика сиёсати иқтисодий ривожланишнинг стратегик муҳим таркибий қисми сифатида энергия манбалари учун каттиқ рақобат шароитида давлатларнинг энергетика хавфсизлигини таъминлаш зарурати билан белгиланади.

Дунёда қазиб олинаётган нефтнинг учдан бири ва табиий газнинг ўндан бири Яқин Шарқ улушига тўғри келади. Яқин Шарқнинг умумий энергия ресурслари 802,1 миллиард баррелни ташкил этиб, Саудия Арабистони 265,4 миллиард, Эрон 154 миллиард, Ироқ 141 миллиард, Кувайт 101,5 миллиард, БАА эса 98 миллиард баррел нефть захираларига эга. Минтақа мамлакатлари кунига 26,9 миллион баррел нефть ва нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Яқин Шарқ ресурсларининг энг катта истеъмолчилари АҚШ, Япония, Хитой, Германия, Жанубий Корея ҳисобланади. Сўнгги йилларда минтақада ХХРнинг роли сезиларли даражада ўсиб, Хитой Яқин Шарқдаги энергетика муносабатларида иккинчи рақамли акторга айланмоқда. Таъкидлаш жоизки, Хитойда энергия истеъмолининг ўсиши йилига 6 фоиздан кўпни ташкил этмоқда. АҚШ ҳар йили 3,878 миллион баррел нефть импорт қилиб, умумий импорт таркибининг 70 фоизи Яқин Шарқ ва ОПЕК давлатларига тўғри келади. Япониянинг нефтьга бўлган эҳтиёжининг 89 фоизи Яқин Шарқ мамлакатларидан импорт қилинадиган нефть ҳисобига қондирилади. Хитой Яқин Шарқдан йилига 949 миллион баррел импорт қилиб, бу Хитой нефть импортининг 51 фоизини ташкил этади¹. Умуман олганда, жаҳон иқтисодининг бугунги ҳолати турли тўқнашув ва зиддиятлар нуқтаси бўлган ушбу минтақада қазиб олинаётган нефть ва газга боғлиқ.

Глобаллашув шароитида мамлакатларнинг энергетика хавфсизлиги глобал сиёсий жараённинг энг муҳим вазифасига айланмоқда. Углеводород захираларининг камайиши, нефть қазиб олувчи мамлакатларда сиёсий ва иқтисодий инқирозларнинг кучайиши, хом ашё истеъмолининг кескин ортиши фонида Яқин Шарқ минтақаси мамлакатларининг энергетика хавфсизлиги муаммоси алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу глобал энергия муносабатларини тартибга солиш учун турли хил воситалардан фойдаланиш зарурлигини келтириб чиқаради. Зеро, бугунги кунда глобаллашув ва умуман халқаро вазиятнинг кескинлашиши шароитида энергетика хавфсизлигини таъминлаш халқаро муносабатлар иштирокчилари учун муҳим вазифага айланмоқда.

Мақсад ва вазифа. Тадқиқотнинг мақсади минтақа давлатларининг манфаатлари ва ташқи сиёсатининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда Яқин Шарқ минтақасида энергия ресурсларини етказиб берувчилар, истеъмолчилар ва транзит мамлакатларнинг энергия хавфсизлигини таъминлаш масалаларини ўрганишдан иборат.

Бунинг учун:

- Яқин Шарқ минтақаси энергетика соҳасининг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқиш;
- Яқин Шарқда ўз манфаатларига эга минтақавий ва минтақадан ташқари кучлар иқтисодиётининг энергетика секторидаги хавф ва омилларни таҳлил қилиш зарур.

Усуллар: илмий мақолани ёзишда тарихийлик, тизимли ва қиёсий таҳлил, шунингдек, статистик таҳлил усулларида фойдаланилди.

¹ US Energy Information Administration. International Energy Statistics 2018 // URL: <http://www.eia.gov>.

Натижалар ва мулоҳаза: Яқин Шарқ, хусусан Форс кўрфази субрегиони дунёда маълум бўлган барча нефть ва газ захираларининг катта қисмига эга. Шунга кўра, ушбу минтақа жаҳон бозорида нефть нархининг ўзгаришига жуда таъсирчан ҳудуд саналади. Бугунги кунда Саудия Арабистони минтақа ва дунё нефть бозорида етакчиликка эга бўлиб, ушбу энергия манбасининг халқаро нархини белгилашда ҳал қилувчи рол ўйнайди. Мазкур тенденция Яқин Шарқ мамлакатлари ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий соҳаларидаги вазиятнинг динамикасига, минтақадаги ва ундан ташқаридаги муносабатларга таъсир кўрсатади.

Шунга кўра, глобал энергетика муносабатлари ҳамда халқаро энергетика хавфсизлиги масалалари Яқин Шарқ мамлакатларининг энергетика сиёсати билан узвий боғлиқдир.

Бугунги кунда иқтисодий трансформация ва ресурсларни оқилона тақсимлаш Яқин Шарқ минтақасининг устувор вазифалари бўлиб қолмоқда. Маълумки, нефть халқаро шартномаларнинг ҳажми ва қиймати жиҳатидан жаҳон иқтисодиётининг энг йирик секторини англатади. ХЭАнинг маълумотларига кўра, ҳозирда нефть қазиб олишнинг ўсиши уни истёмоқ қилишдан қарийб икки баравар тезроқ¹ бўлиб, бу жараёнда АҚШ ишлаб чиқаришнинг асосий ўсишини таъминлайди.

Ўнлаб йиллар давомида Яқин Шарқда энергия ривожланиши нефть қазиб олиш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб келди. Бироқ, яқин келажакда ўсиш суръатлари нефть даромадларининг пасайиши ва аҳолининг сезиларли ўсиши, муқобил энергия манбаларининг ривожланиши туфайли хавф остида қолиши мумкин.

Минтақада энергия ишлаб чиқариш нафақат Яқин Шарқдаги энг нуфузли иштирокчиларга, балки минтақавий бўлмаган акторларга, бутун халқаро энергетика хавфсизлиги масалаларига таъсир кўрсатади.

Бугунги кунда дунёдаги етакчи нефть қазиб олувчи ўнта давлатдан бештаси Яқин Шарқда жойлашган бўлиб, Саудия Арабистони, Эрон, Ироқ, Кувайт ва БАА шулар жумласидандир. Дунё бўйича нефть қазиб олишнинг чорак қисмидан кўпроғи ушбу мамлакатлар гуруҳига тўғри келади.

Халқаро Энергия Агентлигининг сўнгги маълумотларига кўра, ОПЕК мамлакатлари томонидан кунлик нефть қазиб олиш тахминан 36,89 миллион баррелни ташкил этмоқда. Бу ўз навбатида, Яқин Шарқ минтақаси халқаро хом ашё бозорида ҳал қилувчи рол ўйнашидан дарак беради.

Яқин Шарқ минтақасидаги беқарорлик, шунингдек, энергетика хавфсизлиги тизимидаги аввалдан мавжуд ва янги муаммолар минтақанинг глобал хом ашё экспорти учун хавф туғдириб, натижада Яқин Шарқнинг энергия бозоридаги мавқеига путур етказиши мумкин. Минтақа энергия ресурсларидан фойдаланиш Ғарб мамлакатлари учун уларнинг фаровонлигининг кафолати сифатида ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб энергия омили, хусусан, нефть давлатлар ўртасидаги сиёсий ва иқтисодий муносабатларга жиддий таъсир кўрсата бошлади. Сувайш инқирози, 1967 йилдаги Араб-Исроил уруши пайтида Ғарб мамлакатларига нефть етказиб беришга эмбарго жорий этишга уринишлар ва натижада 1973 йилдаги “Қиёмат куни” уруши даврида нефть эмбаргосининг кенг миқёсда қўлланилиши энергия манбаларининг давлатлар ўртасидаги муносабатларга жиддий таъсир кўрсатишини яққол намоён этди.

¹ The International Energy Agency World Outlook 2019. URL: <http://www.iea.org/Textbase/npsum/MTrenew2019sum.pdf>.

90-йилларда халқаро муносабатларда нефть омили асосий стратегик муаммолар рўйхатида ўз мавқеини нисбатан йўқотди. Бир муддат энергия ресурслари бадастирлиги ва нархларнинг барқарорлиги таъминланди. Жаҳон ҳамжамиятининг диққат эътибори "Шарқий Осиё иқтисодий мўъжизаси", Хитойнинг глобал иқтисодиётдаги мавқеининг ортишига қаратилди. Бироқ, 90-йилларнинг охирида Осиё омили жаҳон иқтисодий тизимининг тизимлигига олиб келди.

Жаҳон миқёсида ялпи ички маҳсулотнинг пасайиши энергия таъминотида талабни пасайтирди, шу билан бирга етказиб бериш харажатлари кескин ошди. 1986 йилдаги нефть инқироzi шароитида "қора олтин" нархи бир баррел учун 10 доллар даражасига тушди. Энг йирик экспорт қилувчи давлатлар инқирознинг оғир оқибатларини бошдан кечирдилар.

XXI асрда глобаллашув жараёнларининг ривожланиши билан халқаро муносабатлар тизимида энергия ресурсларининг роли устувор мавқега қайтди ҳамда энергетика хавфсизлигини таъминлаш ҳам экспорт қилувчилар, ҳам импорт қилувчилар учун муҳим вазифага айланди. Нефтьга талабнинг кескин ўсиши глобал энергия саноатини кутилмаган вазиятларга олиб келди. Аввалги йиллардаги талабнинг секин ўсиш кўрсаткичлари нефть саноатига инвестицияларнинг паст даражасига сабаб бўлиб, талаб ва таклиф мувозанати жиддий бузилган эди.

Аср бошида энергия ресурслари нархларининг кескин кўтарилиши нефть тақчиллиги билан боғлиқ ташвишларни келтириб чиқарди. Шу билан бирга, янги конларнинг пайдо бўлиши, сланец ишлаб чиқариш, янги технологиялар кенг кўламдаги ишлар ва йирик инвестицияларни талаб этди. Бундай шароитда Яқин Шарқдаги энергия манбаларини экспорт қилувчи мамлакатлар учун жаҳон бозорида етакчи ўринни эгаллаш қийинлашди. Энергетика омили туфайли минтақанинг нефть қазиб олувчи мамлакатлари халқаро сиёсий тизимнинг субектларига айланиб, нефть ва газ секторининг муваффақиятли ишлаши учун қулай халқаро имиджни яратиш зарурати пайдо бўлди. Бу минтақа давлатлари учун энергия хавфсизлигини таъминлашнинг устувор йўналишидир.

Замонавий босқичда минтақа давлатларининг энергетика дипломатияси бозор ва потенциал инвесторларни изламоқда. Бироқ, минтақадаги геосиёсий жараёнлар, нобарқарор вазият, иқтисодий глобаллашув ушбу соҳадаги фаолликни чекламоқда. Рақобат марказида жаҳон иқтисодий тизимига энг кучли таъсир кўрсатадиган энергия бозоридаги нарх сиёсати турибди¹.

Яқин Шарқдаги нефть конлари XX аср бошидан Ғарб назоратида бўлиб, етгита нефть компанияларидан бештаси АҚШга тегишли бўлган. Булар: "Exxon", "Standard Oil Company of California", "Gulf Oil", "Texaco", "Mobil Oil" дир². Ушбу компаниялар минтақадан барча нефть оқимларини узоқ йиллар давомида назорат қилиб келди. Минтақадаги бундай Америка гегемонлиги 1960 йилда нефть экспорт қилувчи давлатлар ташкилоти – ОПЕК ташкил топиши билан якунланди.

Шундан сўнг, Вашингтон муқобил энергия манбаларини излашга киришди. XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги охирида АҚШ энергия манбаларини қазиб олиш учун инновацион технологияларга эга бўлди. Бу илгари қазиб олиш қийин бўлган ҳудудларда қидирув ва қазиб олишнинг ўсишига олиб келди. Айрим экспертларнинг фикрига кўра, АҚШда сланец ресурсларининг йиллик ишлаб чиқарилиши 2030 йилга келиб 300 миллион тоннага етади.

¹ Ivanov O.S. Bezopasnost truboprovodnih sistem (Pipeline Safety)// Neftegazovaya vertikal.– 2002., № 12. – S. 68.

² Nodari S. Neft v mirovoy politike (Oil in world politics) // Teoriya mejdunarodnih otnosheniy i mirovoy politiki. – 2011., № 2(26). – S. 83.

Бундай ҳолатда АҚШ нафақат ички бозор эҳтиёжларини қондирибгина қолмай, балки сланецнинг йирик экспортчисига ҳам айланади.

Табиий газ экспортини кўпайтириш билан бир қаторда, АҚШ дунёнинг етакчи нефть ишлаб чиқарувчилари қаторига қўшилиши мумкин. Бундан ташқари, нефть қазиб олиш бўйича Россиядан ўзиб кетиши кутилмоқда.

АҚШнинг энергетика муносабатларида суперкудрат сифатида пайдо бўлиши халқаро энергия бозорига жиддий таъсир кўрсатди ҳамда Яқин Шарқдаги энергетика хавфсизлигига кўплаб таҳдидларни келтириб чиқарди. Шунингдек, Ғарб ва дунёнинг бошқа минтақаларида муқобил энергия турларини ишлаб чиқиш ва энергия истеъмолида қайта тикланидиган энергия ресурслари улушининг ортиб бориши Яқин Шарқдаги энергетик вазиятга таъсир кўрсатмай қолмайди. Агар, илгари ОПЕК каби ташкилотлар даромадларни кўпайтириш ва глобал энергия бозорига таъсирини ошириш учун энергия таъминотини бошқарган бўлса, энди эски олигархик тизим кўпкутубли тизимга айланмоқда¹.

Шимолий Африка ва Яқин Шарқдаги сўнгги воқеалар, Эронга қарши санкцияларнинг кучайиши муқаррар равишда жаҳон бозорига нефть ва газ етказиб беришни пасайишига олиб келди, бу ўз навбатида нефть нархининг ўсишига ва етказиб берувчилар, шу жумладан, Саудия Арабистони ва ОПЕКнинг бошқа аъзолари томонидан экспорт қилиш учун маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришга сабаб бўлди.

Саудия Арабистони минтақадаги энг йирик нефть қазиб олувчи мамлакат саналади. 2008 йилдаги молиявий инқироз натижасида давлат ўз бюджетини сақлаб қолиш учун энергия экспортини фаоллаштирди. Ҳозирги вазиятда Саудия Арабистони Ғарбнинг Эронга қарши санкциялари фонида жаҳон бозорига хом ашё етказиб беришда етакчиликка интилмоқда.

Яқин Шарқ мамлакатларининг энергетика сиёсати минтақа ташқарисидаги давлатлар билан мустақил ҳамкорлик қилишнинг вазифалари ва усулларини ҳам камраб олади. Шунга қарамай, монархиялар жаҳон энергия бозоридаги вазиятга жиддий таъсир кўрсатишга қодир бўлган Саудия Арабистонининг амбицияларига ёнбосишга мажбур бўлмоқдалар. Айни пайтда, экспортнинг сезиларли мавқеига эга бўлган қироллик нарх-наво сиёсатидаги гегемонлик тактикасидан воз кечиб, глобал иқтисодиётда энергияга талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатни сақлаш зарурлигини англаб етмоқда.

Ҳозирги вақтда қироллик, шубҳасиз, ишлаб чиқаришни сақлаб қолиш ва нархларнинг пасайиш тенденцияси билан муроса қилиш ниятида. Аслида, бу Ар-Риёднинг Хитой, Япония ва Жанубий Корея сингари импортёрлар учун нархларини арзонлаштиришга қаратилган узоқни кўзлайдиган стратегиясидир. Бундай ҳаракатлар Саудия Арабистонининг рақобатчиларни халқаро энергия бозоридаги ролини камайитириш сиёсати билан изоҳланади.

Сўнгги йилларда ОПЕК мамлакатлари глобал энергия бозорида ҳаддан ташқари ўзгарувчанликни олдини олиш учун халқаро энергия бозорини асосан Саудия Арабистони захиралари ҳисобидан таъминлаб келди. Агар Саудия Арабистони мавжуд имкониятлардан маҳрум бўлса, мамлакат Қўшма Штатлар ва дунёнинг бошқа асосий нефть импортчилари учун стратегик аҳамиятини йўқота бошлайди, бу эса Яқин Шарқнинг энергетика хавфсизлигига катта таъсир кўрсатиши мумкин.

Энергия бозорида стратегик моделларнинг ўзгариши Яқин Шарқ ва Осиё ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Минтақада геологик қидирув ишларини диверсификация қилиш ва ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш орқали устунликни сақлаб

¹ The Energy Intelligence world opinion 2019. URL: <http://www.energyintel.com/pages/worldopinion.aspx>.

қолиш мумкин. Бугунги кунда Осиё Яқин Шарқ нефтининг етакчи истеъмолчисига айланди. Бундай силжиш Ғарб учун сиёсий таъсирга эга бўлиши мумкин. Бироқ, глобал энергия бозорини ўзгартириш учун вақт ва эҳтимол бу соҳада муҳим бир етакчи бўлиши керак, чунки Қўшма Штатлар катта ҳажмдаги энергияни экспорт қилишни эмас, балки ўзининг ички талабини Вашингтоннинг энергия бўйича шерик-давлатлари импорти билан қоплашни афзал кўради. Халқаро Энергия Агентлигининг прогнозларига кўра, Хитой тез орада нефть истеъмолида АҚШни ортда қолдиради¹.

Ҳозирги вақтда энергия манбаларига талаб катта бўлишига қарамай, янги етказиб берувчиларнинг пайдо бўлиши энергия бозоридаги монополия ва хомашё таъминотини манипуляция қилишга одатланган Яқин Шарқ энергия ишлаб чиқарувчи мамлакатлари учун жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин. Дунёда ва хусусан АҚШда нефть қазиб олишнинг жадал ўсиши, шунингдек, янги минтақаларда, шу жумладан Жанубий Осиёда энергия ишлаб чиқариш потенциали жаҳон бозорига янги нефть етказиб берувчиларни олиб чиқади.

Замонавий бурғулаш технологияларининг кенг ривожланиши минтақада янги потенциал қазилма ёқилғи ишлаб чиқарувчиларни вужудга келтирди. Бу ерда етакчи давлат Исроил ҳисобланади. Исроил АҚШнинг импорт технологиясидан фойдаланган ҳолда 250 миллиард баррел сланец нефти бўлган бир нечта йирик денгиз захираларига эга. Бундан ташқари, Исроил табиий газнинг катта захираларига эга. Мамлакат ресурсларининг 60 фоизи ички бозор эҳтиёжларини қондиради². Табиий газ қазиб олиш салмоғининг ортиши Исроилнинг қўшни Миср билан муносабатларни таранглаштириши ва бу жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин. Исроил кўп йиллар давомида Миср табиий газининг асосий импортёри бўлиб келган. Ҳозирги кунда Тел-Авив мамлакатда ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва глобал энергия бозорида етакчи табиий газ етказиб берувчилар билан рақобатлашишга ва янги экспортёрга айланиш йўлини белгилаб олди. Шунингдек, Миср ва Россия каби газ экспорти учун Европага қувур ўтказиш имкониятини кўриб чиқмоқда. Бу эса, Исроилнинг энергия ресурсларини қазиб олиш ва ривожлантириш бўйича жиддий режаларга эга эканлигини англатади.

Ўрта эр денгизидagi сланецли газ конлари Исроил билан чегараланмайди. Фаластин маъмурияти, Ливан, Кипр ва Туркия ҳам ушбу турдаги газнинг потенциал етказиб берувчилигига даъво қилмоқдалар. Минтақадаги нобарқарорлик ва Сурия можаросини инobatга олган ҳолда, Левант мамлакатлари сланец конлари мавжуд бўлган трансчегаравий акваториялар бўйича ўзаро ҳудудий даъволарни ҳозирча илгари сурмаяптилар. Бироқ, келажакда минтақа мамлакатлари, энергетика хавфсизлиги важдан, ҳатто, Исроил билан муносабатларда тангликни кучайтириш хавфи остида ҳам, ўзаро зиддиятга боришлари мумкин. Фаластин маъмурияти, Ливан ва Кипр ўзларининг денгиз ҳудудий даъволарини ҳимоя қилишга ҳаракат қилишлари эҳтимоли катта. Аммо бу ҳолда можаро томонлари АҚШ ва ЕИнинг халқаро ёрдамни тўхтатиши билан боғлиқ қийинчиликларга дуч келиши мумкин³.

Энергия манбаларини импорт қилишда ўнлаб йиллар давом этган мураккаб шароитлардан сўнг экспортёр-давлатга айланиш имконияти Исроил учун катта устунлик бўлиши

¹ The International Energy Agency World Outlook 2019. URL: <http://www.iea.org/Textbase/npsum/MTrenew2019sum.pdf>.

² Grushevenko D. Neft slansevih pleyev – noviy vizov energeticheskому rinku? (Shale oil is a new challenge to the energy market?) URL: http://www.eriras.ru/files/spravka_slanc_njeft.pdf.

³ Sirkin E. Netradisionnaya neft Sredizemnomorya. (Unconventional oil of the Mediterranean) URL: http://www.ng.ru/ng_energiya_oil.html.

мумкин. Энергетика хавфсизлигини таъминлаш билан бир қаторда, мамлакат ўзининг энергия мустақиллигига эга бўлади ҳамда Миср ресурсларининг нобарқарор экспортига таянмайди. Исроил, шунингдек, Европа билан унинг Россия таъминотига қарамлигини камайтириш орқали ўзаро энергетика алоқаларини кучайтириши мумкин.

Шунга қарамай, бугунги кунда АҚШ, Австралия ва Қатар йирик сланец конларига эга ва халқаро ҳамжамиятга энг катта табиий газ етказиб берувчи давлатлар бўлиб қолмоқда. Бундай вазият Ўрта ер денгизи ҳар қандай мамлакатининг глобал табиий газ экспорт бозорида улар билан рақобатлаша олишига имкон бермайди. Минтақа давлатларини энергия ресурсларини ишлаб чиқаришнинг замонавий технологиялари билан таъминлаш учун жуда катта капитал талаб қиладиган инфратузилма зарур бўлиб, бу саноатни кўп йиллик ривожлантиришни талаб қилади.

Шундай қилиб, АҚШ "Сланец инқилоби"нинг дунёнинг бошқа минтақаларига кўчиши имконсиз кўринади, чунки дунёнинг бирор бир мамлакатада самарали молиявий ва ҳуқуқий тизимлар ҳамда рақобат ва юқори технологияли бурғулаш усулларининг бундай комбинацияси мавжуд эмас. Шу билан бирга, келажакда сланец саноати бошқа мамлакатларда ҳам фаол ривожланиши кутилмоқда. Сланец энергиясининг улуши халқаро энергия бозорининг келажакдаги ривожланишида муҳим омил бўлади.

Умуман олганда, минтақанинг энергия манбаларини ривожлантириш барча манфаатдор томонлар учун муҳим устунликка эгадир. Аммо, сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий зиддиятлар илдиз отган минтақа мамлакатларининг бу борадаги интеграцияси қийин кечади.

Бугунги кунда Форс кўрфази мамлакатлари глобал иқтисодиётнинг ўзгарувчан марказига тобора кўпроқ эътибор қаратиб, Осиё мамлакатлари билан янада мустаҳкам алоқаларни ўрнатишга ҳаракат қилмоқда. Бироқ, Европа Иттифоқидан фарқли ўларок, бундай ҳамкорлик жараёни Форс кўрфазида асосан бозор конъюнктураси туфайли тизимсиз бўлиб қолмоқда. Минтақа монархиялари энергетика омили туфайли халқаро сиёсий тизимнинг ҳал қилувчи акторларига айланиб, нефть ва газ секторининг муваффақиятли ишлаши учун қулай сиёсий имидж яратиш заруратига дуч келмоқда. Бу субрегионнинг энергетика хавфсизлиги учун устувор вазифадир. Сланец қазиб олиш ва бурғулашнинг янги усуллари сингари бир қатор технологик ютуқлар Яқин Шарқнинг энергетика сиёсатини ўзгартирувчи халқаро товар бозорининг ривожланишига туртки бўлиши мумкин.

Шунингдек, минтақа давлатлари гигант истеъмолчиларни топишда ҳам қийинчиликларга дуч келмоқдалар. Бу авваллари фақат импортга боғлиқ бўлган мамлакатларда муқобил ва қайта тикланадиган энергия манбаларининг ривожланиши, қазиб олинадиган энергия ресурсларининг янги манбаларининг топилиши ва қайта ишлаб чиқарилиши билан боғлиқдир.

Шу билан бирга, Яқин Шарқнинг энергия салоҳияти бошқа ишлаб чиқарувчиларга нисбатан жуда кўп афзалликларга эга, масалан, юқори сифат ва маҳсулдорликдаги нефть конларининг мавжудлиги, ишлаб чиқаришнинг паст харажатлари, арзон транзит, янги конларни ишга тушириш имконияти ва уларнинг кўплиги шулар жумласидандир. Аммо, минтақадаги нобарқарор шароит, ҳарбий-сиёсий вазият, хавфсизликнинг паст даражаси минтақа давлатлари ва уларнинг халқаро шериклари ўртасидаги муносабатларга таҳдид солади.

Сўнгги пайтлардаги Россия ва нефть экспорт қилувчи давлатлар ўртасидаги "ОПЕК+" формати доирасидаги ҳаракатлар ҳам энергетика муносабатлари ҳамда нефть бозорида ноаниқлик ва беқарорликнинг янги даври бошланганлигини англатмоқда. Саудия Арабистони ва Россия Федерацияси ОПЕК+ нефть қазиб олишни чеклаш тўғрисидаги битимни узайтириш ҳамда 2020 йил иккинчи чорагида нефть қазиб олишни пасайтиришни сақлаб

қолишга келиша олмадилар, натижада, жаҳон бозорида “брент” маркали нефть 30%га арзонлашиб, 34 долларгача пасайди ва бу 1991 йилдаги Форс кўрфазидаги урушидан бери юз берган энг ёмон кўрсаткич сифатида изоҳланмоқда. Ар-Риёд, башарти, Москва ҳам нефть қазиб олишни қисқартиришга рози бўлса, ОПЕК доирасида нефть қазиб олишни чеклашни сақлаб қолишга рози бўлишини маълум қилди. Ўз навбатида Россия томонидан ушбу таклиф Россиянинг ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартириш орқали жаҳон бозорини Америка сланец нефти билан тўлдириш тактикаси сифатида қабул қилинмади. Бундай вазиятда, Халқаро Энергия Агентлиги 2020 йилда нефтьга глобал талаб камайиб кунига 90 минг баррелга тушишини башорат қилмоқда. Шунингдек, яқин кунларда нефть нархи бир баррел учун 20 долларга тушиши тахмин қилинмоқда.

Халқаро энергетика хавфсизлиги дунёда кечадиган ҳар қандай глобал жараёнларга ўта таъсирчандир. Нефть нархларининг ҳозирги пасайиши охир оқибат пандемияга айланган янги коронавирус эпидемияси дунё бўйлаб тез тарқалиши ва шунга боғлиқ равишда дунёда бизнес ва ишбилармонлик фаоллиги, айниқса, хизматлар, туризм ва транспорт соҳаларидаги чекловлар билан ҳам боғлиқ. Кўплаб давлатлардаги карантин чоралари туфайли таълим муассасалари, кино-театрлар, кўргазмалар ёпилди, йирик мегаполисларда жамоат транспортлари тўхтатилди, халқаро бизнес форумлари, конференциялар ва спорт тадбирлари бекор қилинди. Буларнинг барчаси нефть ва бошқа энергия ресурсларининг истеъмолини сезиларли даражада камайишига ва натижада жаҳон бозорида нефть нархларининг пасайишига олиб келди.

Хулоса. Замонавий босқичда Яқин Шарқдаги геосиёсий жараёнлар, минтақавий зиддиятларнинг кучайиши, минтақада узоқ вақтдан бери давом этиб келаётган нобарқарор вазият нефть қазиб олувчи давлатларнинг энергетика хавфсизлигига таҳдид солмоқда. Сўнгги пайтларда энергия барқарорлигини таъминлашда ОПЕК ва Форс кўрфази араб давлатлари ҳамкорлиги кенгаши ролининг пасайиши, минтақадаги можаролар, минтақа давлатлари ўртасидаги турли кўрнишдаги ихтилофларнинг мавжудлиги Яқин Шарқ минтақаси энергетика хавфсизлиги тизимини заифлаштирди. Шунга қарамай, бугунги кунда Яқин Шарқ давлатлари нефть ишлаб чиқариш ва дунё хомашё бозорининг локомотиви саналади.

Минтақа энергетика хавфсизлигини таъминлаш, жаҳон миқёсидаги ўз позицияларини янада мустаҳкамлаш, минтақавий энергетика муносабатларининг замонавий архитектура-сини шакллантириш учун минтақа мамлакатлари қуйидагиларга эътибор қаратмоғи зарур:

1. Минтақа давлатлари ўзаро уйғун принципларга асосланган ташқи энергия сиёсатини ишлаб чиқиши ва амалга ошириши керак, бу минтақавий шароитда давлатлар ва халқаро ташкилотлар билан муносабатларда ҳаракатларни мувофиқлаштиришни таъминлайди.

2. Давлатлар ва энергетика компаниялари фаолиятини мувофиқлаштириш, мониторинг ва бошқариш механизмларининг узлуксиз ишлаши жуда муҳимдир.

3. Халқаро кескин вазият, геосиёсий, геоиктисодий омиллар таъсирида халқаро майдонда сиёсий кучларнинг трансформацияси шароитида минтақа мамлакатлари ташқи сиёсатнинг энергетика ва геоиктисодий жиҳатларига устувор аҳамият беришлари зарур.

4. Яқин Шарқ мамлакатлари минтақанинг энергия базасини диверсификация қилиш ва ички истеъмолни самарали бошқаришнинг замонавий механизмларини шакллантириши зарур. Бунда ишлаб чиқарувчи давлатлар, транзит мамлакатлар ва истеъмолчи давлатлар ўртасидаги тобора ортиб бораётган ўзаро боғлиқлик туфайли глобал энергетика хавфсизлигини мустаҳкамлаш учун барча манфаатдор томонлар ўртасида шериклик алоқаларини

ривожлантириш муҳимдир. Ушбу мақсадларга эришишнинг энг яхши усули шаффоф, самарали ва рақобатдош глобал энергия бозорларини вужудга келтиришдир.

Ва ниҳоят, нефть саноати юқори рақобатбардош бўлиб, инвестиция лойиҳалари нафақат ресурслар, балки, уларни самарали ишлаб чиқариш учун имконият мавжуд бўлган мамлакатларда амалга оширилади. Шу боисдан, Яқин Шарқ мамлакатлари ушбу воқеликка мослашиши ва энергетика сиёсатини модернизация қилиши керак. Бундай шароитда улар доимий хом ашё истеъмолчиларига эга бўлиш билан бирга халқаро майдондаги мавқеларини мустаҳкамлайдилар. Минтақа давлатлари Яқин Шарқдаги энергетика хавфсизлиги ва энергетика муносабатларининг янги конструктив тизимини таъминлаш учун зарур чораларни кўришлари даркор.

АРАБ ТАДҚИҚОТ МАРКАЗЛАРИНИНГ ДАВЛАТ СИЁСИЙ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ

ИКРОМОВ ШАВКАТ

Таянч докторант, Ўз Р ФА ҳузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи
масалалари бўйича Мувофиқлаштирувчи-методик марказ

Аннотация. Мазкур мақоланинг мақсади, араб давлатларида фаолият юритаётган тадқиқот марказлари, уларнинг давлат ҳаётига оид стратегик концепцияларни ишлаб чиқишдаги иштироки даражасини таҳлил қилишдан иборат. Тадқиқот марказларининг давлат сиёсий иборалари билан ҳамкорлигини ўрганиш араб давлатларида илм-фан тараққиёти ва демократик қадриятлар ҳамда сиёсий плюрализмнинг ривожланиш даражасини аниқлаш имконини беради.

Услубий жиҳатдан араб тадқиқот марказлари фаолиятини баҳолашда иккита мезон танлаб олинди: биринчи, давлатнинг илм-фан тараққиётига сарфлаётган инвестициялари, иккинчи, унинг демократик индекслари. Ҳар икки мезон бўйича араб давлатларининг халқаро кўрсаткичлари нуфузли рейтинг агентликлари ҳамда тадқиқот марказларининг ҳисоботлари асосида шакллантирилди.

Тадқиқот марказлари фаолиятини таҳлил қилиш учун биринчи, уларнинг ривожланиш босқичлари, иккинчи, марказлар фаолиятига таъсир кўрсатувчи омиллар, учинчи, ички сиёсат, иқтисодиёт, халқаро ҳамкорлик ҳамда минтақавий хавфсизлик билан боғлиқ стратегик қарорлар қабул қилишда марказларнинг ўрни ва аҳамияти ўрганилди. Тадқиқот натижасида шу аниқ бўлдики, минтақадаги ҳозирги кескинлик ҳамда инқирозларнинг ортиб бораётганлиги марказлар фаолияти самарадорлигини юқори баҳолаш имкониятини бермайди.

Таянч сўз ва иборалар: тадқиқот марказлари, араб давлатлари, ижтимоий сиёсий жараёнлар, стратегик дастурлар.

Аннотация. Цель данной статьи изучить исследовательские центры, работающие в арабских странах, проанализировать степень их участия в разработке стратегических концепций общественной жизни. Изучение сотрудничества исследовательских центров с государственными политическими властями поможет определить уровень развития науки и демократических ценностей в арабском мире и уровень политического плюрализма.

Для методологической оценки арабских исследовательских центров были выбраны два критерия: во-первых, государственные инвестиции в науку и, во-вторых, его демократические показа-